

Меңдибаев Н.

**КЫРГЫЗСТАН АЙЫЛДАРЫНЫН АНТРОПОСОЦИЕТАЛДЫК БҮТҮНДҮК
КАТАРЫ АЙРЫМ КОМПОНЕНТТЕРИ**

Мендибаев Н.

**НЕКОТОРЫЕ КОМПОНЕНТЫ КЫРГЫЗСКОГО СЕЛА КАК
АНТРОПОСОЦИЕТАЛЬНОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ**

N. Mendibaev

**SOME COMPONENTS OF KYRGYZ VILLAGE HOW
ANTHROPOSOCIETAL INTEGRITY**

УДК: 316.323

Бул макалада азыркы коомдун өзгөрүлмөлүү шартындагы Кыргызстан айылдарынын айрым компоненттери антропосоциеталдык бүтүндүк катары талданып изилденет.

В данной статье рассматриваются и анализируются некоторые компоненты сел Кыргызстана, как компоненты антропосоциетальной целостности в изменяющихся условиях.

This article discusses and analysis-ruyutsya some components of villages of Kyrgyzstan, as components antroposocietalnoy integrity changing conditions.

Антропосоциеталдык бүтүндүк катары айыл жерлерин иликтөөдө өзгөчө чет өлкөлүк, советтик жана ата мекендик илимий практикада орун алган мамилелерге көңүл буруу зарыл. Айыл аймактарын изилдөөдө социологиялык мамиле бул аймакта жашаган калктын өз ара иш-аракети жана өз ара мамилеси аркылуу аймактык көйгөйлөргө такалат. Андыктан адамдардын ишмердиги менен шартталган аспектилер айыл социологиясындагы изилдөөлөрдүн негизин түзөт.

Окумуштуулардын пикирине караганда айыл аймактарынын өнүгүшү социологиялык изилдөөнүн теориясына жана методологиясына ылайык төмөнкүдөй принциптер жана мамилелер боюнча эске алынат: “Биринчиден, аймакты аймактык коомдоштук катары түшүнүүдө социомаданий мамиле социалдык акторлордун – калктын, социалдык топтордун, аймактык уюмдарынын иш-аракетинин натыйжасында түзүлөт, аймакка жана өлкөгө (бүтүндөй коомго) карата белгилүү кызматтарды аткарып жана социалдык акторлорду жүйөөлөштүргөн чөйрө болуп саналат” [1].

Экинчиден, айыл аймактарынын өнүгүшүн изилдөөдө социологиянын жана экономикалык илимдин чегинде өнүгүүчү “ресурстук концепциянын” айрым принциптери колдонулушу мүмкүн. Бул концепция адамдын жана региондун турмуш жыргалчылыгын алардын карамагындагы тиричилик шарттарынын жыйындысы катары (жайгашкан ресурстардын саны жана сапаты) карайт. Социомаданий коомдоштук катары аймакты ресурстук камсыздоо түзүлүшүнө жайгаштыруу (калктын саны, социалдык стратификациясы), эмгек ресурстары жана аймактын калкынын иш менен камсыз кылы-

нышы, анын эмгектик жана кесиптик-квалификациялык мүмкүнчүлүгү, өз ара аракеттенүүнүн жүрүшүндө түзүлүүчү социалдык тармактар, айрым демографиялык мүнөздөмөлөр (төрөлүү, өлүм, миграция) сыяктуу компоненттер, андан тышкары экономика, саясат, маданият чөйрөсүндөгү жүрүш-туруш практикасы жана инфраструктураны камсыз кыла турган – рынок жана инновациялык инфраструктура, башкаруу механизмдери жана практикасы (мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу) өңдүү компоненттер камтылышы мүмкүн.

Мына ушундай компоненттерден ден-соолук адамдын өнүгүүсүндөгү эң башкы компоненттердин бири болуп саналат. Өмүрдүн узактыгынын, ымыркайдын жана төрөттөн көз жумган энелердин көрсөткүчтөрү жалпы өлкө үчүн ден-соолуктун деңгээлинин олуттуу көрсөткүчтөрү болуп эсептелет. Расмий маалыматтар боюнча Кыргыз Республикасындагы өмүрдүн орточо узактыгы 2012-жылы 70 жашты түзгөн. Ымыркайлардын, балдардын жана энелердин өлүмүнүн деңгээли КМШ өлкөлөрүнүн арасында Кыргыз Республикасында өтө жогору болуп эсептелет. 2006-жылдагы ПРООНдун отчету боюнча калктын 14%ге жакын бөлүгү расмий медициналык тейлөө мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес. Расмий маалыматтарга ылайык 2008-жылы бул көрсөткүч 7,8% түзгөн [2]. Көбүнчө алар өлкөнүн айыл жерлеринде жашаган адамдар болуп эсептелинет. Медициналык кызмат көрсөтүүгө мүмкүнчүлүктөрүнүн чектелүү болгондугунун негизги себеби бул алардын баасы жана медициналык мекемелердин кээ бир калк жайгашкан пункттардан алыста жайгашкандыгы болуп саналат.

Акыркы жылдары саламаттыкты сактоого каралган чыгашалардын үлүшү кыскартылууда. Ички дүң продукттан (ИДП) медициналык тейлөө кызматына каралган чыгашалардын үлүшү 2001-жылдагы 3,7%ден 2011-жылы 2,3%ге чейин кыскарган [3]. ЮНИСЕФ мындай абалга төмөнкүдөй баа берет: “Социалдык чөйрөгө болгон чыгашалардын кыскартылуусу баарынан көп дарылоо мекемелеринин инфраструктурасына, медицина мекемелерин жылытуу системаларына жана медициналык кызматкерлерге кызмат акы төлөөлөргө таасирин тийгизди. Госпитализациялоого муктаж болгон оорулуулар медициналык тейлөөгө жана дары-дармектер үчүн акы төлөөгө аргасыз. Саламаттыкты сактоо секторунун чыгаша-

ларынын болгону 10% гана алгачкы медициналык тейлөөгө каралган. Бул болсо ден-соолугу начарлап калган (баарынан мурда аялдар жана балдар, ошондой эле башкалар да) аз камсыз болгон жарандар тиешелүү медициналык тейлөөгө алынбайт жана дарылана алышпайт дегенди билдирет” [4].

Адамзаттын өнүгүү жараянында билим берүү олуттуу орунду ээлейт. Расмий маалыматтарга ылайык базалык мектептик билим берүүгө тартууну 100%га жакын деңгээлде кармап турууга мүмкүнчүлүк болот. Билим берүүгө тартууга таасир берүүчү жеке фактор үй-бүлө жашап жаткан чөлкөм эсептелет. Кийинки жылдарда билим берүү Кыргызстандын айылдык аймактарында көңүлдүн борборунда турат, бул болсо өндүрүштүн негизги чөйрөсү айыл чарбасы болуп эсептелген өлкө үчүн мыйзам ченемдүү болуп саналат. Бүгүнкү күндө айылдагы мектептер өлкөнүн бардык жалпы билим берүү мектептеринин 80%нен көбүрөөгүн түзөт. Аларда республиканын бардык окуучуларынын 77% билим алат, 72% мугалимдик корпус иштейт [5].

Ошону менен бирге акыркы жылдарда жалпысынан билим берүүгө болгон капиталдык салымдар бир топ кыскартылган: ИДПдан 1994-жылдагы 6,1%дан 2001-жылы ИДПдан 3,5га чейин, ал эми 2011-жылы бул көрсөткүч ИДПга карата 2,2% түзгөн. 2007-жылы мамлекет билим берүү системасына ИДПдан 6% (8 миллиард сомдон көбүрөөк) бөлүп берди, бирок жалпы сумманын 14% түздөн-түз билим берүү жараянына жумшалат, калган 86% өкүлчүлүктүк чыгашаларды түзөт [6]. Ошону менен бирге билим берүү чөйрөсүн финансылоонун башкы булагы үй чарбалардын өздөрү болуп эсептелет. Окуучулардын ата-энелерине мектепти оңдоп түзөө иштерине жана мектептин имаратын кармоого, зарыл болгон окуу куралдарын сатып алууга жумшалган каражаттарды таап берүү маселелери боюнча көп кайрылышат. Базалык билим берүү менен камсыз кылуунун жогорку көрсөткүчтөрүнө карабай билим берүү сапатынын начарлап кетүүсү эң башкы көйгөй болуп эсептелет. Бул көйгөй окутуу шарттары өтө начар болгон айрыкча айыл жеринде өтө актуалдуу жана окуу куралдары менен камсыздоо көйгөйү, массалык-маалымат каражаттарынан пайдаланууга болгон мүмкүнчүлүк өтө курч болуп, ошондой эле тажрыйбалуу мугалимдердин жетишсиздиги да көзгө көрүнүп турган башкы көйгөйлөрдүн бири болуп эсептелет. 2010-жылы 1 миллион 100 миң окуучуга 78 миң окутуучу туура келген. Жыл сайын болжол менен 1,5 миң жаш педагогдор даярдалып чыгарылат. Бул көйгөйлөрдүн бардыгы айлык акылардын өтө төмөн болгондугунан келип чыгууда [3]. Мугалимдерге болгон талаптын айылда шаарга салыштырмалуу жогору болуусун мыйзам ченемдүү деп ойлойбуз.

Билим берүүнүн сапаты ошондой эле жергиликтүү берекелүү, бардар турмуштун деңгээлине да көз каранды. Билим берүү жана илим Министрлигинин маалыматына ылайык жакырчылык деңгээли төмөн

болгон эки аймакта – Бишкекте жана Чүй областарында – 5-класстын экзамендерин ийгиликтүү тапшыргандардын пайызы өтө жогору [6].

Балдардын эмгегинен пайдалануу жакырчылыктын түздөн түз натыйжаларынын бири болуп эсептелет. Үй-бүлөнүн камсыздалуу деңгээлинин төмөндүгүнөн сырткары, Республикада балдардын эмгегинен пайдалануунун башка себептери болуп мектептин алыс жайгашкандыгы, билим берүү сапатынын төмөн экендиги, жана ошондой эле мектептерде жылытуу системасынын жоктугу да чоң көйгөйлөрдөн. Балдардын эмгектенүүдөгү минималдуу жашы 16 жаш деп белгиленген Эл аралык эмгекти уюштуруу Конвенциясына Кыргыз Республикасы кол койгон болсо да чындыгында балдар өтө эле эрте эмгекке тартыла башташат.

Расмий маалыматтарга ылайык балдардын эмгегинен пайдалануу анча курч эмес. Бирок бир топ эл аралык жана өкмөттүк эмес уюмдардын изилдөөлөрүнүн натыйжасы анын тескерисин маалымдайт. Эмгектин Эл аралык уюмунун отчетуна ылайык биздин өлкөдө ар бир төртүнчү бала ар түрдүү жумуштарда иштешет. Балдардын эмгек менен алек болуу көйгөйү айыл аймактарында кеңири жайылган. Айылдык балдар көбүнчө талаада, ал эми шаардык балдар – кызмат көрсөтүүнүн расмий эмес (соода, жүктөрдү ташуу) чөйрөлөрүндө эмгектенишет.

Эмгектенүү шарттары көбүнчө ден-соолукка коркунуч туудурат: көптөгөн балдар аба-ырайынын ар кандай шарттарында сааттар бою оор жумуштарды аткарышат. Алар өздөрү жалданып иштеген адамдар же башка чоң адамдар тарабынан физикалык жана психологиялык жактан зордоого жана алдоого дуушар болушат.

Айылдын антропосоциеталдык бүтүндүгүнүн башка бир компоненти болуп субъекттер аралык өз-ара жардамдашуу эсептелет, башкача айтканда ачык мейкиндикте социалдык байланыш жана өз-ара аракеттенүү мүмкүнчүлүгү. Мындай өз-ара аракеттенүү субъекттерине жеке адамдар (индивиддер), алардын топтору, жалпы социалдык, уюмдар, социалдык институттар, ассоциациялар, кыймылдар, саясий партиялар жана коомдук уюмдар, бизнес-тутумдар ж.б. кирет. Бул өз-ара аракеттенүүнүн потенциалы көптөгөн социалдык олуттуу маселелерди жана коомдогу жергиликтүү маселелер сыяктуу глобалдуу масштабдагы көйгөйлөрдү да чечүүгө багытталуусу мүмкүн. Биз бул жерде натыйжасында демократияны жана коомдогу айкындуулукту жогорулатуучу, жарандык коомдун өбөлгөлөрү калыптануусу мүмкүн болгон баардык өз-ара аракеттенүүнүн түрлөрүн ийне-жибине чейин карап олтурбайбыз жана социалдык мобилизация сыяктуу кээ бир түшүнүктөргө гана токтолобуз.

“Социалдык мобилизация – бул чечимдерди кабыл алуу жана атайын көйгөйлөр боюнча чечимдерди ишке ашыруу жараянында калктын катышуусун активдештирүүнүн эсебинен жергиликтүү коомдоштуктун деңгээл мүмкүнчүлүгүн күчөтүү жарая-

ны” [7]. Жер-жерлерде активдүү өзөктүн пайда болуусу жалпы аракетти чындоого шарт түзүп, кичине көйгөйлөрдү чечүүдөн бул аймакты өнүктүрүү боюнча стратегиялык пландарды иштеп чыгууга активдүү катышууга мүмкүндүк берет жана бул өнүгүүгө жооптуу болгон бардык түзүмдөр менен үзүрлүү кызматташууга шарт түзөт.

Социалдык мобилизациянын натыйжасында мамлекет чечип бере албай жаткан: мектепти жана ооруканаларды оңдоп-түзөө, суу түтүктөрүн орнотуу, микрокредиттерди алуу сыяктуу жергиликтүү коомдоштуктун өтө зарыл көйгөйлөрүн чечүүнү өзүнө алган жарандык тутумдардын өнүгүүсү мүмкүн болду. Коомдун курч жана чечилбей келе жаткан көйгөйлөрүн чечүү мурда ошол түзүмдөрдүн иши болчу, бирок алар акырындап олтуруп бул аймактагы жашоонун жүрүшүнө таасир берүүчү чечимдерди кабыл алуу жараянында маанилүү орунду ээлей баштады. Мындай түзүмдөргө жамааттар, өз-ара жардамдашуу топторунун Ассоциациялары, жергиликтүү өнүгүү Борборлору, жергиликтүү өкмөттүк эмес уюмдар мисал боло алат.

Субъекттер аралык өз-ара аракеттешүү чөйрөсүндө олуттуу аспект болуп айыл аймактарындагы маалыматтык мейкиндиктин ачык-айкындыгы кызмат кылат. Бул жерде болсо ааламдашуу жараяны азырынча айылдын маалыматтык жактан өнүгүүсүнө анча деле таасир бербей жаткандыгын белгилеп кетебиз. “Эксперт” аттуу консалтинг агенттиги Кыргызстандын интернет-аудиториясына изилдөө жүргүзүшкөн, анын натыйжасында сурамжылоо жүргүзүлгөн респонденттердин 14% гана качандыр бир интернеттен пайдалангандыгы, ошону менен бирге интернеттен пайдалануучулардын 46% Бишкек шаарында жашай тургандыгы маалым болгон. Интернет-аудиториянын чейрегинен көбүрөөк бөлүгүн (26%) Ош областынын жашоочулары, 11% Чүй областынын, 9% Жалал-Абад областынын жашоочулары түзөт. Кыргызстандын калган аймактарында өлкөнүн интернет-пайдалануучуларынын 10%дан азыраагы жашайт. Кыргызстандын аймагында интернеттин жайылуусуна “Информационное будущее” коомдук фонду көмөк көрсөтөт. 2004-2005-жылдары фонд тарабынан айыл жерлериндеги 50дөн ашуун калктуу пункттар телефондоштурулуп жана интернетке байланыштырылган [5].

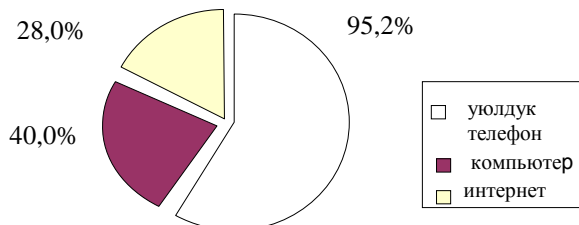

Диаграмма 2.2.1.

Айылдыктардын байланыш каражаттарынан пайдалануусу. (сурамжылангандарга % менен)

Көрүнүп тургандай Кыргызстандын аймактарын маалыматташтыруу азырынча жогорку деңгээлде

эмес, бул болсо калктын жашоо сапатын төмөндөтөт жана республиканын айыл аймактарында ачык коммуникациялар аралык мейкиндикти орнотууга тоскоолдук жаратат. Биздин автордук изилдөөлөрүбүздүн маалыматтарына ылайык айылдардын арасында интернет-пайдалануучулардын үлүшү абдан эле төмөн: Сурамжылоо жүргүзүлгөндөрдүн 40,0% гана компьютерден пайдаланышат жана үчтөн азыраак бөлүгү 28% мындай мүмкүнчүлүктөн пайдалана алышпайт. (2.2.1. диаграмм караңыз) Бул айылда Интернет-аудитория өтө эле төмөн өнүккөндүгүн, жалпысынан айылды компьютерлештирүү төмөнкү деңгээлде экендигин айгинелеп турат. Ошол эле учурда чөнтөк телефон байланышынан пайдалануу (95%) абдан кеңири таркалган. Айыл аймактарын маалыматташтыруу (информатизация) чөйрөсүндө мүмкүнчүлүктөр бар экендиги көрүнүп турат жана бул ааламдашуу шартында айыл жашоосунун сапатын жаңылаштыруудагы (модернизациялоодогу) жетекчи багыттардын бири болуп эсептелет.

Айылдын антропосоциеталдык бүтүндүгүнүн дагы бир олуттуу компоненти болуп руханий компонент эсептелет, же болбосо социумдун маданияты. Илимпоз кесиптешибиз В.Жалсанованын “негизги көйгөйлөр бир гана айыл коомдоштугунун (айыл чарба өндүрүшүнүн кыйроосу, жумушсуздук, жашоонун сапатынын төмөндүгү, калктын шаарларды көздөй агылуусу ж.б.у. сыяктуу) көйгөйлөрү менен гана коштолуп калбастан азыркы заманда ааламдашып жаткан дүйнөнүн этникалык өнүгүү жана сакталуу көйгөйлөрү да бар” деген пикирине кошулабыз. Илимпоз “так ошол айылда динге, салттуу элдик маданиятка, революцияга чейин маданий мурастарга болгон кызыгуу өсүп жатат” – деп туура белгилеген [8]. Биздин көз карашыбыз боюнча мында айылдын антропосоциеталдык бүтүндүгүнүн олуттуу интеграциялоочу кызматы турат.

Изилдөөчүлөр А.Г. Эфендиев жана И.А. Болотина айылды курчап алган каатчылыктын мүнөзү “эски типтеги жамааттык чарба жүргүзүү өндүрүшүнүн кулашы менен жана анын натыйжасы катары калктын жашоосунун төмөн деңгээлинде гана эмес дегеле мурдагы социалдык мамилелердин бузулуусу, социалдык биримдиктин дезинтеграциясы, жүрүм-турумдун девианттык формаларынын кеңири таркалуусу менен да түшүндүрүлөт. Мунун баары аталган көйгөйлөр бир гана экономикалык эмес баарынан мурда социомаданий экендиги тууралуу кабарлайт” деп белгилешет [9].

Кыргыз маданиятынын онтологиялык негизин ачып көрсөтүү кыргыз маданиятынын азыркы абалын аныктоого из салат жана ал чындыгында болмуштун (бытьенин) башатындагы сокур сезимдин деңгээлинде сакталуусунун айкалышын (симбиозун) жана бир эле учурда азыркы кездеги өнүгүү тенденциясынын контекстинде кыргыздардын өзүн-өзү таануудагы жаңы багытын көрсөтөт.

Азыркы мезгилде Кыргызстан өзүнүн көз карандысыздыгын жарыялагандан кийин байыркы кыр-

гыздардын салттуу ой жүгүртүү тутуму барып такалуучу тарыхый тамырын андап билүү жараяны башталды. Бул жараян кыргыз маданиятынын өз тагдырын өзү чечүүдөгү карама-каршылыктуу учурларды ачып көрсөтүү, ошону менен бирге айта кетүү керек белгиленген учурлар азыркы замандагы социомаданий чындыктын жалпы каатчылыгынын контекстинде табигый болуп эсептелет. Ошого байланыштуу улуттук маданияттын өнүгүүсүнө тарыхый өтмүшү менен маданият жана коомдун азыркы замандагы абалы менен диалогдук монолог шарт түзөт. Бул эзелки жаратылышты сезүү принциптеринин калыптандыруу жараяны, бирок тарыхый учурду эске алуу зарыл: өткөн замандын маданий тарыхынын баалуулуктары толук көлөмдө калыптана албайт – бул өнүгүүнүн объективдүү жараяны.

Ой жүгүртүүнүн улуттук стереотиби антропосоциеталдык бүтүндүктү жана өзүнө-өзү жетиштүү болууну (самодостаточность) козгобой жана өзүнүн мүнөздүү бөтөнчөлүгүнүн сырткы көрүнүшүнө гана барып такалат. Коомдун бүтүндүгү руханий маданияттын ар түркүн терең баалуулуктардын кызматынан чагылышат, ал эми социалдык аспект болсо атайын баалуулуктар жана ааламдык цивилизациялык маданияттын нормаларынын мамилелеринен чагылышат. Улуттук маданияттын өзүн-өзү өнүктүрүү көйгөйлөрүн коомдук курулуштун социалдык-саясий көйгөйлөрү менен алакалаштырат, анткени өзүн көрсөтүүгө умтулуу өзүнүн маңызында турмуш-тиричиликтин бардык чөйрөлөрүн бүтүндөй жана ар бирин козгоп өтөт.

Өлкө рыноктук мамилелердин стихиясына киргенден кийин деп белгилейт профессор К.Исаев “Тилекке каршы, биздин көптөгөн мекендештерибиз, жарандарыбыз көпчүлүгү өздөрүнүн мекенчилдик, намыс, уят деген сезимдерин жоготушуп, көбүрөөк акча табууну гана ойлоп калышты. Ошондуктан күнүмдүк оокат үчүн ата-бабалардын арбактарын, Ата Журтун таштап кетишүүдө. Бизде улуттук аң сезим, улуттук эс-тутум жана акыл-эс өтө жакырланып кеткен. Биз улуттук өңүттө эң оор учурлардын бирин баштан өткөрүүдөбүз” [10].

Айылдын антропосоциеталдык бүтүндүгүнүн дагы бир олуттуу компоненттеринин бири жаңычылдык (инновациялык) өнүгүү компоненти. Биздин көз карашыбыз боюнча бүгүнкү күндө айылда так ошол жаңычылдык жараяндар анын үзгүлтүктүү өнүгүүсүн камсыздоого жөндөмдүү.

Илимпоз Ш.А.Жантемированын пикири боюнча “айыл чарба уюмдарынын жаңычылдык потенциалын калыптандыруу жаңычылдык жараяндары комплекстүү тутум катары каралган өнүгүүнүн экономикалык механизмине негизделүүсү керек. Бул тутумга ал пландоо, айыл чарба өндүрүшүнө инновациялык проектилерди киргизүүнү уюштуруу, Агро-өнөр жай комплексинин жана айыл чарбасынын илимий-инновациялык чөйрөдөгү ишкердүүлүктүн өнүгүүсүн, жараяндардын (жаңычылдыкты түзүү,

жайылтуу, киргизүү жана негиздөө) бардык стадияларында жаңычылдыктарга мамлекеттик колдоо (финансылоо, кредит берүү, камсыздоо, салык салуу) көрсөтүү, катышуучулардын өз-ара кызыкчылыктарын эске алуунун негизинде бааларды белгилөөнү камтыйт [11].

Жаңычылдык өнүгүү жараяндарын күчөтүү зарылдыгы биринчи кезекте Кыргызстандын азык-түлүк менен өзүн камсыздоо Чүй областынын дан өсүмдүктөрүн өстүрүүчү айыл чарба райондорун (Панфилов, Жайыл, Ыссык-Ата, Кемин, Сокулук) козгоп өтөт.

Бүгүнкү күндө инвестицияларды тартуу боюнча ар бир аймактын социалдык-экономикалык өнүгүү стратегиялык планын калыптандыруу максатында илимий долбоорлор иштелип чыгуусу максатка ылайыктуу. Мындай долбоорлорду иштеп чыгуу айыл аймактарын туруктуу өнүктүрүүнүн жаңычылдык базасы болуп кала берет.

Агрардык жаңычылдык саясаттын негизги максаты – айыл чарба өндүрүшүнүн өнүгүү темптерин тездетүү, анын атаандаштык мүмкүнчүлүгүн жогорулатуу, айыл жашоосунун кыргалчылыгын жогорулатуу жолу менен жүргүзүү болуп эсептелет. Ошону менен бирге айыл чарбасынын жаңычылдык өнүгүүсүнүн жолдорунун бири болгон агротармакты өнүктүрүүдө комплекстүү мамиле кылуу талапка ылайык болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Н.И. Лапин, С.В. Туманов // Социокультурные портреты респондентов России: опыт к IV Всерос. науч.-практ. конф. / Чебоксарский ун-т гуманитар. наук; отв. ред. И.И. Бойко. - Чебоксары, 2008. – с.64-70.
2. Стратегия развития страны на 2007-2010 годы. Утверждена Указом Президента КР от 16 мая 2007 года №249.
3. Труд и заработная плата. Статистический ежегодник Кыргызской Республики 2008–2012 годы. [электронный ресурс]. – режим доступа: http://www.stat.kg/index.php?option=com_content&task=view&id=35&Itemid=10
4. Обзор программы взаимодействия между правительством Кыргызской Республики и ЮНИСЕФ // - Б., 2002.
5. Т.В.Ершова, Ю.Е. Хохлов Состояние и текущие задачи развития информационного общества в Кыргызстане // Информационное общество. - 2006. - №5-6. - с.54-62.
6. Кыргызская Республика: развитие роста для содействия преодолению бедности // Документ Всемирного банка. - Бишкек, 2003. – 145 с.
7. Национальный отчет по человеческому развитию: влияние гражданского общества на человеческое развитие. // ПРООН. - Бишкек, 2005.
8. Жалсанова В. Этнокультурные процессы в среде сельского населения. // Власть. - 2013. - №7. - с.33.
9. Эфендиев А.Г., И.А. Болотина Современное российское село: на переломе эпох и реформ. Опыт институционального анализа. // Мир России. - 2002. - № 4. - с. 80-90.
10. К.Исаев Кыргыз таануу маселелери. // Илимий публицистикалык макалалар жыйнагы. – Б., 2013. – 113 б.
11. Жантемиров Ш.А. Развитие инновационных процессов в сельском хозяйстве Кыргызской Республики. // Вестник МГОУ. Серия «Экономика». - 2012. - №3. - с.19.

Рецензент: д.филос.н., профессор Орозалиев Э.С.